

AXULARREN AIPAMEN BIBLIKO-ERLIJIOSO EZ ZERBAIT

Patxi Salaberri Muñoa

Aurreko artikuluan batean azaldu genuen bezala (1998), *Gero*-ko aipameneren arloan luze mintza gintezke Axularrek erabilitakoez, izan ere liburuaren zati zabal bat aipamen-exenpluen “menpe” baitago. Are gehiago, zinez esan liteke nagusiki *auctoritas* arlokoak direla Axularrek argumentazioan darabiltzan baliabiderik oparoenetakoak.

Jakina da aipamen mota horiek autoritate argumentua bideratzeko tresnatzat hartu izan direla betidanik. Alabaina ezin zaie tesi-baieztapenerako elementu horiei ukatu berbaldi edo diskurtso bati, legozkiokeen entzule-irakurleekiko hurbiltasuna, errealitatearen zentzua, praktikotasuna eta erudizio kategoria ere ematen dizkietenik. Hein batean, elementu horien guztien uztartze gokiak eskaintzen dio testuari balio gehiagoko edo gutxiagoko izaera.

Balio hori, Axularren kasuan, obraren funtzionamendu aszetikoaren araberakoa izango zen, praktikan irakurlearengan pizten (ez) zituen barne-mekanismoen araberakoa alegia.

Oroitzekoa da, dena den, testu-funtzionamendu horretarako erabili ohi ziren *auctoritas* arloko elementu horiek gradazio kuasikanoniko baten bidez eratuak izaten zirela erretorika eklesiastikoaren esparruan. Ildo horretatik, garbi esan daiteke bai teologikoki nola kronologikoki Axularren *loci*-ak eta, ondorioz, aipameneren sistema bera Melchor Canoren berrikuntza teologikoak (Baillon 1979, 724-725) jaso zuenaren ondokoak direla. Haren arabera markatuko dira handik aurrera literatura erlijiosoan erabiliko den iturri eta aipameneren hierarkia orokorra, Axularrek berak baliatuko duena.

Guztiarekin ezin ahaz daiteke aipameneren Axular bere garaiaren semea dela, eta Mitxelenak adierazi legez, “aipamenak (eta aipameneren bidez seinatzen diren iturburuak) giro baten fruitu dir[el]a, inondik ere. Giro horren barruan bizi denak adi ditzake; ez, ordea, arrotzak” (Mitxelena 1981, 287). Puntu inportantea hau, besteak beste testuaren egokitasunari buruz mintza dakigukelako.

Aipamenak, beraz, zitekeen irakurleriaren mailaren araberakoak gertatuz gero, espero izatekoa zen laborari arrunten mundu-ikuskeratik hurbileko aipamenak eta beraiek erraz uler zitzaketanak suertatzea ugarienak.

Agian horixe izan liteke nabarmentzeko ezaugarri bat eremu bibliko eta erlijiosoko aipamenean erabilera eta arazoak marrazten saiatuko den artikuluko honetan.

1. BIBLIATIK JASOTAKO AIPAMENAK

Erlijio katolikoaren iturria Eskritura Sainduak —Ebanjelioak batik bat— diren heinean, badirudi ez dela gehiegi luzatu behar prediku eta idazki aszetiko-moraletan hauek duten garrantziaren diskurtsoa. Halere, oinarria eta doktrinaren gailurra izateaz gain, Eskriturak biderik eraginkorren bezala hartu izan dira kristauaren adimendua aldarazteko eta haren borondatea bertutera mugiarazteko. Bertan Jainkoaren eta Jainkoak hautatuen hitza azaltzen denez gero, doktrinalki mezu-argitasunaren erudutzat joko da liburua, eta, aldi berean, predikazioaren iturri eta eredu formalizat ere bertako exenplu eta konparazioak.

Horretan oinarrituz, Eskritura Sainduetako aipamenak (1) ezinbesteko bihurtu ziren Elizako lehenengo Gurasoen garaietatik aurrera, sermoietan bezala gainerako liburu erlijiosoetan otoitzen azalpenerako eta jaurtikitako iritzien berme gisa erabiltzen zirelarik. Horrela, “en momentos de crisis doctrinal, el recurso a los lugares se hizo más frecuente por temor a desviaciones punibles y como defensa de la palabra personal” (Herrero Salgado 1993a, 507).

Zenbaitetan, halere, Eskritura Sakratuak ahozko nahiz idatzizko berbaldien benetako bizkarrezurra izan ohi ziren. Eta ez bakarrik bizkarrezur idelologiko-erlijiosoa, ez; maiz asko azaldu nahi zenaren hari bideratzailea ere izaten zen, elementu desberdinak uztartu eta interpretatzeko eredu formalak alegia.

Beti ere, eta hau gogoratu beharreko puntua da, predikazioetako argumetazio teologikoetan pasarte biblikoen interpretazioa San Tomas Akinokoak markatu irizpideen barnean (haren “I, q.1, a. 10, ad 1” erreferentzia klasikoan daudenak hain zuzen) egin ohi zen, hots, zentzu literalean. Diego de Estellak garbi eta umore garratzez jasotzen du predikazioan gorde behar den zentzu literalaren premia hori:

(1) Herri-hizkuntzak direla eta, aipatua da jadanik Eliza Katolikoak zeraman politika estua. Bibliatik jasotako aipamenei dagokienez, erabilera ere zehaztuta zegoen: “Como la experiencia aya enseñao, que de permitirse la sagrada Biblia en lengua vulgar, se sigue, por la temeridad de los hombres, más daño que provecho, se prohibe la Biblia con todas sus partes impresa, o de mano, en qualquier lengua vulgar; i assi mismo los Sumarios, i compendios, aunque sean historias, de la misma Biblia, o libros de la Sagrada Escritura, escritos en qualquier idioma, o lengua vulgar: pero no las clausulas, sentencias, o capitulo, que della anduvieren insertos en los libros de catolicos, que los explican i alegan: ni menos las Epistolas i Evangelios, que se cantan en la Missa por el discurso del año, no estando solos, sino juntamente el sermon, o declaracion, que para edificacion de los fieles sobre cada uno dellos se ha compuesto, o compusiere”. (*Index librorum prohibitorum...*, 3 or.; gurea da letrakera etzana).

“De los cuatro sentidos de la Sagrada Escritura, que son literal y moral, alegórico y anagógico, de los dos ha de usar el predicador, que son literal y moral... Ahora que la Iglesia está fundada, y predicamos no a gentiles sino a cristianos, que aunque tienen fe son viciosos pecadores, piérdese el tiempo en alegorías y anagófigas, y por eso es necesario doctrina moral, donde se reprendan los vicios y enseñan las virtudes... Dime, ¿qué provecho se saca estar una hora haciendo a nuestra Señora castillo, y que la torre del homenaje es la fe, y cómo la fe es el marfil? ... ¿Qué doctrina y qué reformatión de costumbres se saca de todo esto? Si de esta manera has de predicar, no gastes dineros en comprar Crisóstomo, ni Agustín, sino compra a *Amadis* y a *Florambel* y entre todos es muy lindo *Cristalián de España*, porque tiene más encantamientos que los otros; y harás más presto tonto a ti y al auditorio” (2).

Axularrek ere parametro horren arabera moldatuko du *Gero* guztia. Bibliatik at jasotako aipamen, interpretazio, esenplu eta bestelakoek liburu sakratuaren menpe egongo dira etengabe, haren interpretaziorako txertatuak. Areago, lehenengo orrialdeetan alferkeriaren inguruan planteatu arazo biblikoarekin hasi eta azken orrialdeetako konbertsio premiaren ondorioaraino iritsi arte tartekatutako pasarte guztiek funtzio interpretatzaile eta argi-emaile hori baino ez dute izango.

Ugaria da Axularrek Bibliaz egin zuen erabilera -betiere zentzu literala gordez edota, gehienik ere, zentzu literal horrekin kontraesanean erortzeko arriskua saihestuz, jakina-, izan ere obran zehar ematen dituen aipamen guztietatik ia erdia Bibliatik jasoa da eta. Baina hau ez da inorentzat sekretua, Axularrek berak liburuaren azalean bertan aitortzen baitu “Escritura saindutik, Eliçaco Doctoretaric eta liburu debocinozcoetaric ... vilduac” direla *Gero*-n daudenak, aipamenak eta bestelakoak hain zuzen.

Lafittek 350 bat aipamen testu aurkitu uste zituen Axularren obran (3). Guk hogeita hamar bat gehiago zenbatu dugu denetara (4). Halere, beste baterako utziko dugu *Biblia*-n dagozkien erreferentzia zuzen guztien zerrenda eskaintzearena (5).

(2) Diego de Estella, *Modus concionandi*, Salamanca, 1576, 18-36 or. (apud Herrero Salgado 1993b, 280).

(3) “350 textes scripturaires, que généralement il paraphrase savoureusement, au lieu den donner une traduction littérale” (Lafitte 1943, 38). Dena den, askoz ere urriago izan zen Etxeberriak aurkitu uste zuena: “Bibliako irakurgaiak dira geien darabilzkiak: 286 aldiz” (Etxeberria 1973, 76). Kopuru desberdintasun hauen arazoia erreferentziarik gabeko aipamenetan eta gaizki erreferentziaturikoetan datza besteak beste.

(4) Iturrien arazoa dela eta, Axularrek egiten dituen aipamen guztiez gain, liburuan barrena Bibliatik jasotako diren pasarteak ere identifikatzen saiatu gara.

(5) Hemen, zenbakietarako, 1592an argitaratutako testua —betidaniko *Vulgata*— erabiliko den arren, Biblia osatzen duten liburuen izenak eta laburdurak emateko *Elizen arteko Biblia* burutu berrian (1994) proposatzen direnez baliatu gara.

1.1. Testamentu Zaharra

Adierazgarria da oso zeintzu diren Axularrek aipamen garbietarako (6) gehien erabiltzen dituen liburuak ikustea, desoreka handia baitago, nolabait esateko, liburuen arteko erabilieran.

Erabilien artean honako hauek aurki daitezke (7): *Salmoak* (39 aldiz) (8), *Esaera Zaharrak* (37) eta *Siraken Jakinduria* edo *Eklesiastikoa* (34).

Beste maila apalago batean honako hauek ditugu: *Hasiera* edo *Genesis* (19 aldiz), *Job* (13), *Isaisasen Profezia* (9), *Jeremias-ena* (9), *Erregeak* (9) (hots, *1 Samuel* 3 aldiz eta *2 Samuel* 6 aldiz), *Irteera* edo *Exodoa* (7), *Kohelet* edo *Eklesiastes* (6) eta *Deuteronomioa* (5).

Erabilera apalagoa da honako liburu hauena: *Jakinduria* (4), *Daniel-en Profezia* (4), *Makabearrak* (4) (*1 Makabearrak* eta *2 Makabearrak* bina aipamen), *Negar Kantak* edo *Jeremiasen Deitoreak* (3), *Ezekielen Profezia* (3), *Oseas-ena* (3) eta Salomonen *Kantarik Ederrena* (3)

Bestalde, ia erabat testimoniale da beste liburu hauen presentzia: *Jonasen Profezia* (2), *Malakias-ena* (2), *Mikeas-ena* (2), *Lebitarrena* (2), *Zenbakiak* (1), *Habakuken Profezia* (1), *Sofoniasen Profezia* (1).

Vulgatan *Biblia*-tik at dauden *Esdras*-en 3. eta 4. liburuetatik Axularrek laugarrena baino ez du erabiltzen, eta behin bakarrik gainera.

Ez dira behin ere aipatzen: *Josue*, *Epaileak*, *Rut*, *Erregeak III* eta *IV* (hots, gaurko *Bibliako I Erregeak* eta *II Erregeak* hain zuzen), *Kronikak* edo *Paralipomenak I* eta *II*, *Nehemias*, *Tobias*, *Judit* eta *Ester*. Profeten artean baztertuta daude *Baruken Profezia*, *Joel-ena*, *Amos-ena*, *Abdias-ena*, *Nahumen-ena*, *Ageo-rena* eta *Zakarias-ena*.

Ikusten denez, nabarmena da liburu poetiko-jakinduriarazkoen presentzia, batik bat *Salmoak*, *Esaera Zaharrak*, *Job*, *Kohelet*, *Jakinduria*, *Ben Sirak* eta

(6) Aipamen garbitzat hartuko ditugu latinezko testua daramatenak edota alboan —“in margine”, alegia— erreferentzia daramatenak.

(7) Gorago esan bezala, hemen emango direnak baino nabarmen gutxiago aurkitu bide zituen Etxeberriak: “*Ecclesiastes-Ecclesiasticus* 36 aldiz (Gogoetak-Ikastuna); *Proverbia* 35 aldiz (Itzurrak); *Liber Psalmorum* 32 aldiz (Eresiak); *Matheus* 31 aldiz (Matai); *Epistolae Paulinae* 29 aldiz (Erromarrei, Korintoarrei, Galatiarrei... eta abar); *Luca* 15 aldiz (Luka); *Genesis* 13 aldiz (Asiera); *Johannis* 12 aldiz (Yon); *Iob* 12 aldiz (Yob); *Hieremia* 9 aldiz (Yeremi); *Liber Regnum* 8 aldiz (Samuel-Bakaldunena); *Exodus* 6 aldiz (Irtenera); *Sapientia* 5 aldiz (Yakintza); *Deuteronomium* 5 aldiz (Italdiak); eta beste gañerako liburuak bein edo beste” (Etxeberria 1973, 76).

(8) Salmoei dagokienez, *Vulgata*-ko kapitulu eta bertsikulu zenbakiak ezin daitezke bat etorri *Biblia* modernokoarekin, ezaguna baita *Vulgata*-k ez duela bertsiio hebraitarren ondozkapena jarraitzen, hots, zenbaki bat atzeratuta doala 10. salmotik 147.era bitartean. Guk hemen Axularrek eta autore zaharrek erabilitako ondozkapenari segituko diogu, *Vulgata*-k daramanari alegia. Okerrik gerta ez dadin, berdintsu beste puntu honi buruz ere: *Vulgata*-n oinarritutako edizioetan *I Erregeak* eta *II Erregeak* liburuak gaur eguneko *Biblia*-n *I Samuel* eta *II Samuel* dira.

Kantarik Ederrena izeneko liburuen. Denetara, Itun Zaharrari dagozkion 235 pasarte, erreferentzia edota aipamenen artean, 136 aipamen zuzen zenbatu ditugu jakinduriazkoen arlokoak (9). Biziki atzerago geratzen dira liburu profetikoak eta Pentateukokoak (hogeita hamabosna aipamen inguru) eta liburu historikoak (14 aipamen).

Horren esplikagarri oratoria sakratuan aholkatzen dena izan daiteke neurri batean behintzat (10). Baina, horrezaz gainera, badirudi liburuaren mezu-har-tzaile izan behar zuen herriko jendeak ongien uler zitzakeen liburuak zirela horiek, mamian eta mamizat duten planteamendu gnomikoagatik, hain zuzen. Izan ere, Bibliako liburu grafikoenak dira gehien erabili diren horiek. Grafikotasun hori, esan gabe doa, esaldi motzetan (atsotzitzen parekoak) eta irudi arinetan letzake nagusiki; horrelakoak dira *Salmoak*, *Esaera Zaharrak* eta *Siraken Jakinduria*. Areago, jakina denez, topiko bihurtu da dagoeneko *Esaera Zaharrak* liburuak jakituria gnomikoa jasotzen duela, herri jakituriaren lehenengo maila dela, nolabait esateko. Baieztapen honek badu oinarririk, izan ere jakinduriazko eremu bibliko hau, herri xehearengandik hurbilen dagoena hain zuzen, eguneroko giza-esperientzietatik aterea baitzen, naturarekiko harremanetatik jaso.

Liburu mota horrek zuen helburua, hots, errealitatetik jokabide zuzen eta egoki baterako ikasgai praktikoak ateratzea, helburu hori bera izango da testu horietan oinarrituz Axularrek bilatuko duena bere lan aszetiko honetan. Didaktismoa, beraz, nagusi.

1.2. Testamentu Berria

Denetara, Itun Berriari dagozkion aipamenak ehun eta berrogeita sei dira, Itun Zaharrekoak baino biziki gutxiago, laurogeita hamar bat gutxiago.

Aurrekoan bezalaxe, honetan ere haundiak dira “desorekak”. Batik bat ebanjelioen artean nabaritu da desorekarik handiena: *Mateo*-rena gehien aipatua da (46 aldiz) eta *Markos*-ena guxien erabiltzen dena (behin bakarrik), tartean *Lukas*-ena (19) eta *Joan*-ena (13) daudelarik.

Lukasena omen den *Apostoluen Eginak* liburua 4 aldiz erabiltzen da.

(9) “Zuzen” diogu 136 aipamen horietan ez direlako kontutan hartu beherago aipatuko diren zeharkako aipamen “izkutuak”, ez eta, beste liburuetaoak izan arren, hurbileko ideiak ukitzen dituztenak ere. Itun Zaharreko berehun eta hogeita hamabost erreferentzietan, ordea, bai, sartuta daude horiek guztiak. Portzentaia, hortaz, jakinduriazko liburuen erabilpen kopurua areagotuko luke eta esandakoa berretsi.

(10) “De la lición de las santas escrituras procuremos escoger los lugares más recónditos, que con su novedad y dignidad exciten á los oyentes: muchos de los cuales pueden recogerse de los libros de los profetas y de la Sabiduria” (Granada, *Retórica*, 513).

Era berean Gutunen artean *Erromatarrei* zuzendua da erlatiboki gailentzen dena (13 aldiz), atzetik *Korintoarrei* zuzendua (10 aldiz, hots, lehena 7 aldiz eta bigarrena 3 aldiz), *Galaziarrei* (4), *Efesoarrei* (4), *Filipoarrei* (1), *Kolorsarrei* (1), *I Timoteori* (2), *II Timoteori* (3), *Hebertarrei* (2), *Santiago* (4), *II Pedro* (2) eta *I Joan* (2) aurkitzen direlarik. *Apokalipsia* liburutik 7 aipamen jasotzen dira.

Beste modu batez esateko, *Mateo*-ren gailentasunaz aparte, San Pauloren protagonismoa nabarmena da, haren gutunetatik 40 bat aipamen egiten dira. Ondoko hauek, aldiz, aipatzeko geratzen dira *Gero* guztian: *Tesalonikarrei*, *Titori* eta *Filemoni* zuzendutako gutunak eta *Judas*, *I Pedro* eta *II Joan* eta *III Joan*.

Edozein modutan, eta planteamendua gehiegi sinplifikatu nahi gabe, garbi esan liteke hemen ere eredu didaktikoaren menpe dagoela Axularren aukera (aszetikak berez eskatzen duenaz gain, jakina), esparru horietakotzat hartu izan dira betidanik *Epistola* novotestamentarioak (hemen, berrogeita bost bat denetara)

1.3. Aipatu edota erreferentziatu gabekoak

Aurrekoetz gain, badira zenbait pasarte, normalean zati narratibo-esplicitiboak aberasteko testuan tartekatutak, Bibliaren erabilera aski zuzena (nahiz eta zeharkakoa ere egiten den) adierazten dutenak. Agi denez, ez dute inolako erreferentziarik alboan, narrazioan txertaturik bezala baitaude. Besteak beste, eta exhaustibotasun asmorik gabe, hona hemen erabilienetariko batzuk: Testamentu Zaharreko *Hasiera* liburua (11), *Irteera* (12), *Erregeak* (13), *Zenbakiak* (14), *Lebitarrena* (15), *Kohelet* (16), etab. Testamentu Berriari dagokionez, honako hauek dira aurkitu ditugun argienetariko zenbait: *Mateo* (17), *Lukas* (18), *Timoteori* (19), *Erromatarrei* (20), etab.

Hauek guztiak, adierazi bezala, tartekatutak izan dira liburuan bertan jasotzen diren gertaerak edota irudi desberdinak azaltzeko, eta, sarri askotan,

(11) Hona hemen erreferentziak eta *Gero*-n aurkitzeko orrialdea: Has 1, 26-27 (*Gero*, 21or.), Has 19, 26 (*Gero* 466 or.), Has 27, 42-45 (*Gero*, 290 or.), etab.

(12) Ir 12, 37 (*Gero*, 26 or.); Ir 28, 33-34 (*Gero*, 458 or.), etab.

(13) I Erg 17,50 (*Gero*, 89 or.), I Erg 17, 54 (*Gero*, 90 or.), 2 Erg 13, 1-15 (*Gero*, 388-389 or.), etab.

(14) Zen 21, 5 (*Gero*, 519 eta 601 or.)...

(15) Lb 1, 14 (*Gero*, 171 or.)...

(16) Koh 12 (*Gero*, 182 or.)...

(17) Mt 11, 30 (*Gero*483 or.)...

(18) Lk 2, 42-46 (*Gero*, 82 or.); 15, 4-5 (*Gero*, 554 or.); 15, 8-10 (*Gero*, 549-550 or.); 15, 11-32 (*Gero*, 554 or.); 16, 24 (*Gero*, 597 or.)...

(19) I Tm 1, 19 (*Gero*, 450 or.)...

(20) Erm 2, 5-11 (*Gero*, 574 or.)...

exemplum modura. Normalean aski pasarte ezagunak dira kristau arruntarentzat eta ez bide dute, berez, erreferentzien beharrik. Orduko sinistunen ohiko irudi multzoko pasarteak ziren (21).

1.4. Bibliako aipamenen arazoez

Formalki *Bibliako* aipamenen artean ez dago oker handirik, normalean grafiari dagozkion akats txiki batzuk izan ezik.

Bestalde, argi da *Bibliatik* jasotako aipamenen erreferentzia gehienak ondo eta zuzen daudela, 1. eta 2. tauletan ikus daitekeen bezala. Badira, dena den, agian inprimatzaileari testua konposatzerakoan isuritako akatsak. Akats hauek konstante batzuk erakusten dituzte eskuarki: bi zifratako erreferentzi zenbakietan edo lehena edo bigarrena zuzenak ohi dira (22); hauxe da, zalantzarik gabe, akatsik hedatuena. Bestalde, betiko okerrak ere ez dira falta: 2 eta 7 zenbakien arteko konfusioa, 1 eta 2, eta 3 eta 5aren artekoa, etab. Honek, printzipioz, eskuz idatzitako testuaren irakurket gaiztoaren ondorioa dela adieraz lezake

Hipotesi bezala, beraz, zinez pentsa liteke *Bibliakoak* direnak bertatik hartutakoak direla oro har. Edonola ere, inoiz beste testu batetik hartua izan bada, Axularrek zuzenean konprobatzeko aukera izan zuela, eta horrela egingo zuela agian.

Azpmarratu behar da, halaber, zenbait pasartetan egileak zatiak moztu edota ezabatu egiten dituela, testuinguruak edo argumentazioak hala eskatzen dionean. Beste zenbaitetan, interes berdinek eramanda, jatorrizko aipamenaren hasiera bukaeran jarrita agertuko da eta bukaerako pasartea hasieran, erreferentziekin ongi lotuak betiere.

Nolanahi ere, Fr. Dolbeau-k (1986) jorratutako hipotesietatik abiatuz gero, balirudike tarteko iturririk ere erabili zuela Axularrek *Bibliako* aipamenetarako. Hipotesi horien arabera, tarteko iturria nabarmen geratuko litzateke baldintza hauek emango balira:

“a) la présence d’un commentaire un peu développé; b) des écarts importants entre la Vulgate et la version citée; c) l’association en chaîne de versets scripturaires empruntés à des livres différents” (apud Reu 1993, 334).

(21) Hona hemen, esaterako, ezagunenetako bat: “[...] eta dantzatic (Herodes baithan eguin cuen beçala) heriotceca atheratcen du” amorio desordenatuak (*Gero*, 356 or.). Erreferentzia biblikoa *Mk* 6, 22-28 da.

(22) Erreferentziak gaizki dituztenen artean adierazgarriak dira, esaterako, *Ben Siraken Ja-kinduria* liburuaren aipamenak (*Gero*, 336, 360 eta 415 or.) eta *Esaera Zaharrak* izenekoarenak (*Gero*, 49 eta 559 or.). Modu berean, ikus *Salmoak* (*Gero*, 509 or.), *Erregeak* (*Gero*, 61 eta 312 or.), *Isaias* (*Gero*, 119 or.), *Daniel* (*Gero*, 449 or.), *Ezekiel* (*Gero*, 196 eta 380 or.), *Job* (*Gero*, 94 or.), etab. Berdintsu gertatzen da Testamentu Berrikoetan: *Mateo* (*Gero*, 97, 103, 200, 231, 260, 494 eta 506 or.), *Lukas* (*Gero*, 247, 310 eta 548-549 or.), *Apostoluen Eginak* (*Gero*, 23 eta 128 or.), *Erromatarrei* (*Gero*, 294 or.), *Apokalipsia* (*Gero*, 581 or.), etab.

Edozein orrialdetan zabaldua ere, badirudi horko baldintza horiek, noiz gehiago, noiz gutxiago, eurrez ematen direla *Gero*-n: 55-56 or.; 111-113; 187-188; 211-213; 482; 499-502; 508-509; 568 or.; etab. Agian adibiderik adierazgarriena XLVII. kapituluaren lehen atalekoa genuke, dozena bat aipamen bibliko eskaintzen da elkarren segidan (*Gero*, 474-478). Hori bai, ez dago testuan akats edota alderik jatorrizko bertsiorekin, *Vulgata*-rekin alegia, konparatuta.

Testamentu Zaharra

	ERREFERENTZIAK EDOTA LATINEZ EMANDAKO TESTUAK				BESTERIK
	KOPURUA	ONDO	GAZKI	GABE	
HASIERA	19	17	2	—	3
IRTEERA	7	5	1	1	1
LEBITARRENA	2	2	—	—	1
ZENBAKIAK	1	1	—	—	2
DEUTERONOMIOA	5	5	—	—	—
ERREGEAK (1, 2)	9	6	3	—	3
(1 Samuel)					
(2 Samuel)					
4 ESDRAS	1	1	—	—	—
JOB	13	10	1	2	—
SALMOAK	39	33	3	3	—
ESAERA ZAHAR.	37	29	6	2	—
KOHELET	6	5	—	1	1
KANT. EDERRENA	3	2	1	—	—
JAKINDURIA	4	3	1	—	—
SIRAKEN JAKIND.	34	26	6	2	—
ISAIAS	9	7	1	1	—
JEREMIAS	9	7	—	2	—
NEGAR KANTAK	4	4	—	—	—
EZEKIEL	3	1	2	—	—
DANIEL	4	2	1	1	—
OSEAS	3	2	1	—	—
JONAS	2	1	1	—	—
MIKEAS	2	2	—	—	—
HABAKUK	1	1	—	—	—
SOFONIAS	1	1	—	—	—
MALAKIAS	2	1	1	—	—
MAKABEARRAK	4	2	1	1	—

Testamentu Berria

	ERREFERENTZIAK EDOTA LATINEZ EMANDAKO TESTUAK				BESTERIK
	KOPURUA	ONDO	GAZKI	GABE	
MATEO	47	26	9	11	1
MARKOS	1	1	—	—	—
LUKAS	19	16	3	—	5
JOAN	13	11	—	2	—
APOST. EGINAK	4	2	1	1	—
ERROMATARREI	13	7	2	4	1
1 KORINTOARREI	7	6	—	1	—
2 KORINTOARREI	3	2	1	—	—
GALAZIARREI	4	3	1	—	—
EFESUARREI	4	3	1	—	—
FILIPOARREI	1	—	—	1	—
KOLOSARREI	1	1	—	—	—
1 TIMOTEORI	2	1	1	—	1
2 TIMOTEORI	3	2	1	—	—
HEBERTARREI	2	2	—	—	—
SANTIAGO	4	3	1	—	—
2 PEDRO	2	2	—	—	—
1 JOAN	2	2	—	—	—
APOKALIPSIA	7	5	2	—	—

2. ELIZAKO GURASO ETA DOKTOREAK ETA IDAZLE KRISTAUAK

Esana dugu jadanik Axularren obran aipamenak etengabe agertzen direla orrialdeetan barna. Horietatik, egile kristauen esparrukoak izango dira gehienak, nahiz eta bestelakorik ere aurkitzen den.

Oro har, Bibliari dagozkion aipua aparte multzo batean utziko bage-nitu, Axularrek liburutzen dituen guztiak beste bi multzo orokorretan bereiz genitzake: autore kristauena, batetik, eta "jentilena" (23) (hau da, kristauak ez diren klasikoena), bestetik (24).

Iturri kristauen artean denetatik aurki daiteke Axularrenean: doktore handi ezagunak, hain handi ez direnak, ezezagunak, autore garaikideak, teologoak,

(23) Ikus gorago aipatu artikulua (Salaberri, *Euskera*, 1998).

(24) Katoliko "onetsia"-k edota klasikoak ez diren autoreak ez ditu Axularrek aipatzen: ez Granadarenean hain garrantzitsua zen Erasmo bera ere; are gutxiago protestanteak eta ateoak.

kontzilioetako testuak, eskrituretako exegesian erabilitako glosak, etab. Hemen guztietako ezaugarri esanguratsuenak baino ez ditugu agertuko.

2.1. Tradizio zaharrekoak

Ezaguna da Bibliaren iturria ez dela inoiz nahi bezain gardena izan. Are gehiago, iluntasun eta zalantzek alor exegetikoa urratzera bulkatu zuten neurrian, badirudi erlijio edota dibergentzia erlijioso batzuen jaiotza testu eta parte zenbaiten interpretazio desberdinetan zetzala.

Jakina, erlijio katolikoak tinko eta estu bideratua zuen interpretazioen kanoa (zer esanik ez Trentokoaz geroztik!), Eskritura Sainduen ondoren, Elizako Gurasoen multzoa osatzen zuten saildu —Jainkoaren inspirazioagatik— jakitunak zirelarik liburu sailduen interpretatzaileak eta argi-emaileak.

Oro har, Axularrek aipatzen dituen “Eliçaco Doctor” horien kontzeptuak Elizako Guraso direnak (25) eta benetan “Elizako Doktore” zirenak (26) barneratzen ditu zaku berean —inolako bereizketarik egin gabe, jakina—. Egia esan, eskolastika kanon patristikoa aberastera aspalditxo etorria zen.

“Con el Concilio de Trento empieza una nueva consolidación y una extensión del poderío de la Iglesia; se inicia entonces la costumbre de elevar a la dignidad de Doctores de la Iglesia a los grandes maestros cristianos de la modernidad, como Santo Tomás, San Anselmo, San Bernardo de Claravalle, San Alfonso de Ligorio, San Francisco de Sales [...] Los *Doctores Ecclesiae* forman una corporación santa en la que conviven amigablemente los *antiqui* con los *moderni*” (Curtius 1976, 366).

Horren ondotik etorritako kanonak idazleen arabekoak ohi ziren. XVI. mendeko erretorika eklesiastikoz ziharduten liburuetan, esate baterako, oso zehatz aholkatzen zitzairen predikariei zeintzuk ziren kanon horretatik gehien erabili behar ziren autoreak. Honela zioen Fray Diego Valades-ek berean (*Rhetorica Christiana*, Perusa, 1579): “Aquel par sin par de verdaderos amigos, Gregorio y Basilio [...]. Y los santos Ambrosio, Crisóstomo, Agustino, Jerónimo, Cipriano [...]. Estos son los maestros que ha de seguir y los modelos que ha de imitar el predicador evangélico” (apud Olmedo 1960, civ).

Esan bezala, beraz, gertu eta prest zuten prezeptista guztiek irakurri beharreko autoreen zerrendaren bat edo beste, luzeagoa edo motzagoa. Bide ho-

(25) Ezaguna da Eliza kristauak kanon biblikoa osatzeko beharra nabaritu zuenean ekin ziola idazle kristau zahar-klasikoen arteko hautaketa (= kanon teologiko berria) egiteari. Horietatik sortuko zen “Elizako Guraso” delako kontzeptua. Oro har, ekialdeko Elizak ezarritako San Basilio Magno, San Gregorio Naziantzokoa eta San Joan Krisostomoa eta mendebaldekoak aukeratutako S. Atanasio, S. Agustín, S. Ambrosio, S. Jerónimo, S. Gregorio Magno izan ziren hasierako “maisak” (cfr. Curtius, 1976, 366)

(26) “Elizako Doktoreak” ez dira “Guraso” ezinbestean.

rretatik abiatuko zaio Terrones del Caño hasiberriari (27), aholkatutako horietara jo behar baitzen doktrinaren garbitasuna mantendu ahal izateko

Garaiko aszetika-autore gehienek bezala, Axularrek ere bere egin bide zuen jarraitu beharreko autoritateen aholku nagusia, Trentokoaz geroztik autore batetik bestera ia aldaketarik ez zuena hain zuzen.

Erabilpenaren maiztasunari gagozkiolarik, honako hauek dira, oro har, *Gero*-n agertzen zaizkigun patristika arloko idazle garrantzitsuenak: San Agustín (84 aldiz), San Joan Krisostomoa (55 aldiz), San Isidoro (50), Santo Tomas (38), San Ambrosio (17), San Basilio (11), San Jeronimo (11), San Bernardo (4), San Gregorio (20), San Juan Climaco (2), San Zipriano (behin), San Pedro Damiano.

Prestakuntza unibertsitarioa zela eta, horietatik Axularrek ongien eta sakonien ezagutu behar zuen autorea Santo Tomas zen, etengabe ihardun behar izaten baitzuten orduko teologogaiek eskolastika ikasten. Horren ondorioz agian, Axularrek Akinatea testuratzten duenetan erakusten duen aztertze prozedura ere Salamancako unibertsitateko estatutuen arabera klasetan erabiltzen zena bezalakoa da:

“Los [...] dos Cathedraticos de Prima y Visperas sean obligados en los principios de las questiones a leer la letra del maestro [Santo Tomasen sententzia liburuei buruz ari da] que a ellas corresponde, declarando las conclusiones y auctoridades del Maestro, y de los Doctores que tratan aquella materia, y en que es comunmente aprouado, o no” (Mitxelena Mz. de Ilarduya 1977, 62; gurea da letrakera etzana).

Ildo horretakoa izango da ohiko glosak ere (*glossa ordinaria*) beteko duen funtzioa. Nabarmendu beharrik ez dago Erdi Aroan predikari eta elizako idazleen artean izan zuen arrakasta. Horrezaz gainera, gogora bedi, komentario patristikoetara iristeko bidea izan zen glosarena. Longèrek dioen bezala,

“La *glossa ordinaria* eut auprès des maîtres et des prédicateurs un succès durable et jouit peu à peu d’une autorité qu’on a pu comparer à celle du décret de Gratien ou des Sentences de Pierre Lombard” (Longère 1983, 186).

Arrakasta, dena den, apalduaz joan zen XVI. mendearen hasieran eta, batik bat inprentaren bidez lortu zen liburu-demokratizazioagatik, bestelako testuak ere (patristikakoak, besteak beste) areagotu ziren predikari eta elizgizonen lan-

(27) “Para comenzar a estudiar la Sagrada Escritura, en general son libros a propósito para principiantes: de los modernos las *Hypotyposes* del Cantapretense; *Bibliotheca Sancta Sixti Senensis*; *Regulæ Scripturæ* del Obispo de Osma; *Annotationes in Sacram Scripturam* de Pedro Antón Benter; *Phrases* de Villavicencio; *Aparato Sacro* de Arias Montano, y sus *Prolegómenos*, y del Padre Ribera sobre los Profetas Menores; Cano, *De Locis Theologicis*, 1.2. Con estos libros y otros así se sabe lo general de los libros y reglas de la Sagrada Escritura; pero en particular, cuanto al sentido literal, los libros a propósito son: San Jerónimo en todo lo que comentó; [...] y otros que van saliendo cada día, especialmente portugueses y otros extranjeros” (Terrones del Caño, *Instrucción de Predicadores*, 31-32).

mahaietan, ordurarte predikazio eta lan idatzietan glosak izandako lehen mailako garrantzia difuminatuaz joan zelarik.

Arrakasta apalduaz joan zen, era berean, Pedro Lombardoaren *Liber Sententiarum* izeneko obra garrantzitsuari dagokionez, XVI. mendearen erdi aldean Santo Tomasen *Summa* delakoak kendua baitzion Teologia fakultateetan ordurarte Lombardoarenak ikasketa eta prestakuntza erlijiosoan bete zuen leku pribilegiatua.

Bien adierazgarri izan daitezke Axularrean ikusten diren aztarnak, Lombardoarenak aipamen bakarra jasotzen baitu.

Bestalde, glosaren eragina norainokoa izan den atzematea zail xamarra litzatekeen arren, zenbaitetan Axularrek klarki adieraziko du glosa erabili izana. Aipatzean, dena den, hiru modutako glosak aipatzen ditu: *glosa ordinaria* moduan (40 eta 384 or.), *glosa lirana* bezala (119, 220, 384, 475, 526 eta 529 or.) eta, hirugarrenik, *glosa interlineal* moduan (271 or.).

Bestelako autore erlijiosoez bezainbatean, Axularrek garaikideen ohiko joera erakusten du. Aurreko mendeetakoak direnean normalean aipatuak eta erreferentziatuak izango dira. Ezinbestekoa zuen, esaterako, P. Lonbardiarraren *Libri quattuor sententiarum* liburua aipatzea, besteak beste honako hau zelako, hots, “sistema teológico en que se engloban las «decisiones» (sentencias) de los Padres de la Iglesia y de los autores más recientes, y que quedaría muy pronto constituido en texto escolar [...]” (Curtius 1989, 87). Halaz ere, hain ezaguna bide zen obra hari aipamen bat baino ez dio Axularrek aitortzen.

2.2. Autore garaikideez

Axularren garaikide izandakoekin edo, bera bizirik zegoela, oraindik ere garaikide zituenen obrekin erakutsitako jokabidea ez da aurrekoekin izandakoa bezain “gardena”. Frai Luis Granadakoari, frogatu den bezala, ez dio inolako aipamenik eskaintzen. Noski, zorra handiegia gerta zitekeelako, inondik ere.

Beste garaikide batzuekin, aldiz, zorrak —txikiagoak ziurrenik— kitatu egiten bide dira arazorik gabe. Hau da, esaterako, Zumelen kasua:

“Bere garaiko autoretarik Zumel da Axularrek aipatzen dituenetako bat, bere eskola nabusizat aitortuaz, gainera (n.º 69). Bekatari ostinatu, gogortu eta itsutuen kontua esplikatzan du hemen Axularrek, bere eskola-nabusia gidaritzat hartuz. Seguru asko honen liburuak izango zituen bai Axularrek. Hemen, Arantzazuko liburutegian, badira Zumelen bi liburu: *De Deo ejusque operibus, Salamanca* [sic] 1590. Eta beste bat, aurreko orriak falta dituen, Salamancan 1585. urtean agertua. Biotan azaltzen da Axularren puntu hau: lehenbizikoan 659. orrialdean; bigarrenean 616. orrialdean. Eta Axularrek

pundu honi buruz dakartzkien zitak (Bibliatik edo Eliz Gurasoetarik hartuak), ia denak Zumelen obretan datozen berberak dira. Zumelen beraren pasarteak hitzez hitz Axularrek dakarren bezala ez dut aurkitu, baina bai antzera xamar” (Villasante 1972, 134-135).

Zumeli dagokionez, jakina da ospe handiko gizon hau Molinaren etsairik handiena izan zela XVI. mendearen azken urteetako eztabaida teologikoetan. Horrezaz gain, kontutan hartu behar da Salamancako unibertsitateko kantze-lariordekoa eta Teologia Fakultateko dekanoa izandakoa Zumel aipatze hutsak berak, eta batez ere irakasle izan zuela esateak, prestigioa baino ez ziola ematen Axularri. Pérez Goyenak adierazten duen legez, XVII. mendeko teologoek “le alegaban bastante, ora en apoyo de sus opiniones, ora para impugnarle” (Pérez Goyena 1919, 37). Berdintsu esan liteke “doktor Navarro” deitzen zuten Martin Azpilkuetari buruz (*Gero*, 243-244).

Domingo de Sotoren erreferentzia biak direla eta, *In Quartum Sententiarum commentaria* liburutik jasoak direla dio urdazubiarrak (28). Dena den, Sotoren testuak eta dotrina egile espainiar askoren obretan ere aurki daitezke. Maiztxo aipatu izan da Luis de León, Herrera, Suárez eta beste hainbatengan izandako eragina, hauetako batzuetan plagioraino iritsi zena. Hortaz, hain zabaldua eta ospetsua izan bazen haren obra, ez da harritzekoa Axularrek haren —zeharkako?— erreferentziak erabili izana.

Granadako Luisek biziki laudatua izan zen Ribadeneira Axularrek behin baino ez du aipatzen. Aipamena, gainera, esenplu gisara ekarria da eta inolako erreferentzia berezirik gabe, beste edonondik hartua izan bailitzen.

Garaikideen arteko gehienak, beraz, oso gutxitan eta ia erreferentziarik gabe agertuko dira *Gero*-n. Aurrekoenez gain, sintomatikoa da Osorio delako baten aipamen bakarra ere (*Gero*, 33 or.). Bertan ematen diren aztarnak direla medio (29) —“Indietako herri batzuetan”—, agian Mexikoko misioen berri jakiteko ezinbestekoa den Antonio Osorio de San Román izeneko agustindarrari buruz (30) diharduela pentsa daiteke; baina, edozein modutan, aipamen bakar horrek tarteko iturrien bidea edo planteiatzen duela dirudi.

Era berean, aipamen harrigarrietariko bat, Axularrek aipatu bai —behin bakarrik— baina izenburuaz gain bestelako erreferentziarik eskaintzen ez duen

(28) Liburu horren argitarapenerako baimena. Trenton bertan onartu zen 1562an eta Tellechea dioenez, “resulta un tanto misterioso el iter de la aprobación del *In quartum Sententiarum* (Salamanca 1557) de fray Domingo de Soto, fallecido hacía unos años, en noviembre de 1560. ¿Acaso fue acción cautelar de la Orden por miedo al inquisidor general Valdés, poco favorable a Domingo de Soto, al plegarse éste menos a sus deseos que Melchor Cano? El texto de la aprobación se titula «Licentia pro commentariis Dominici Soto, Ordinis Praedicatorum, imprimendis». Se trata, pues, de proteger una posible nueva edición en Venecia” (Tellechea 1993, 310).

(29) Eskasa da alboan ezarritako erreferentzia: “Osor. lib. I I.”.

(30) Inkisizioko kide izan zen autore honen liburu ospetsuenen artean *Consuelo de penitentes* (1583) eta *Mesa franca de espirituales manjares* (1585) aurkitzen dira.

Theatrum humanae vitae liburuari deritzogu. Theodor Zwinger medikuarena bide den liburu honek (Basilea, 1565) ez dirudi bide zuzena izan zuenik *Gero*-ra iristeko. Baina honekin ere berriro planteatzen zaigu aipameneren errezeptzio edo harreraren arazoa.

2.3. Literatura erlijiosoaren arloko aipameneren arazoaz

Gaur egun nekez manten liteke Axularrek liburua osatzeko erabili materiale guztiak lehen eskukoak zituela dioen iritzia. Halere, esan gabe doa, orain-tsurarte izan dira Axularren irakurketa erraldoietan sinetsi dutenak. Ildo honetakoa zen, esate baterako, Duvoisinen ustea:

“Axular avait étudié, non seulement l’Ecriture et les Pères de l’église, mais encore les philosophes de l’antiquité profane. Il citera, suivant l’occurrence, St. Paul et Ovide, Jérémie et Juvénal, St. Thomas et Sénèque, et beaucoup d’autres. Ce mélange du sacré et du profane fut le défaut de son siècle; on ne peut lui en faire un grief, sans adresser le même reproche aux auteurs ecclésiastiques de son temps, et même aux prédicateurs chargés de porter la parole de Dieu dans nos basiliques; témoin Abbon, cet abbé de Fleury, l’un des plus savants écrivains du Moyen-Age” (ikus Altuna1987, 78).

Alabaina, Axularren liburu-konposaketaren errealitatetik hurbilago lirudike ziurrenik liburu-kopuru mugatuaren eta aipameneretako iturrien mediatizazioaren hipotesiak.

Beraz, nekez pentsa liteke ez Axular ez beste predikari arruntak ere horrelako bibliografia luze-zabala ezagutzeraino iritsi zitezkeenik, modu zuzenean behinik behin. Ildo horretatik, garbi eta apalki planteiatu zuen Lacombek arazoa:

“On ne s’était pas demandé comment un ecclésiastique rural, travaillant loin de toute grande bibliothèque, pouvait citer tour-à-tour et abondamment Aristote, Sénèque, Plutarque, saint Augustin, saint Jean Chrysostome, saint Ambroise, saint Thomas, etc., etc...” (Lacombe 1943 [1956, 366]) (31).

Horren adibide gisara, Axularrek erabili bide zituen Eskritura Sainduz gain, bada *Gero*-n zehar zenbait pista liburuen erreferentziak ematean behar bezala aztertu ez direnak eta arreta gehiagorekin aztertuak izatea eskatuko luketenak. Horiatariko batzuk autore saildunen obrak zein tomatan dauden esaten

(31) Ildo berekoa zen Itziar Mitxelenaen susmoa ere: “Sus libros de consulta no eran seguramente muy variados: apuntes recogidos en la Universidad, la Biblia, alguna obra de San Agustín, el autor más citado por Axular, algo también de algun otro Santo Padre, ¿una antología? quizá, sermonarios y obras piadosas de autores más modernos, entre los que por lo menos en el caso de Axular podría estar Fray Luis de Granada, Alejo de Venegas y quizá algún Erasmo. Los intercambios de notas o libros serían seguramente corrientes. La fuentes, pues, no fueron seguramente muy variadas” (Mitzelena Mtz. de Ilarduya 1981, 73-74).

digutenak dira. Elementu horren arabera, Axularrek ehundaka tomo kontsultatu izan zituen (32).

Horrezaz gainera, bada bestelako arazorik ere: obren eskuragarritasunarena hain zuzen. Krisostomoaren adibideari (55 aldiz aipatua *Gero* guztian (33)) begirada bat emanez honako hau ikusten da, hots, Axularrek aipatutako obra (8 tomatakoa) Eton-en argitaratutakoa izan zitekeela. Halere, XVII. mendean Ingalaterrak Euskal Herriarekin zeukan harreman ekonomikoa gora-behera, badirudi eskuragarriago izan behar zuela 1609-1624 bitartean Fronton du Duc-ek argitaratutako 6 tomokoak (34). Axularren 55 erreferentzietan jarraikiz, bakarrik Krisostomoaren obraren lehenengo 5 tomoak erabili zituen *Gero* idazterakoan (behin baino ez du aipatzen 7. tomoa (35)).

Beraz, predikarien eginkizuna egokiro betetzeko prestakuntza sendoa behar-beharrezkoa bazen ere, normalean bestelako bidezidor bibliografikoak erabil zitzakeen sermoia gertatu behar zuenak. Hortaz, gauza bat zen garrantzitsutzat jotzen zen prestakuntza teorikoa eta beste bat, errealtatetik hurbilago zegoena eskuarki, elizgizonek zegitena. Izan ere, haien eginkizunetarako baziren sermoi prestatuak, ereduak, antologia modukoak, tematikoki antzekoak izan zitezkeen liburuak eta, guztien gainetik, *loci, sylvae* eta bestelako *colleccanea* izenekoak, erabilgarrienak eta hedatuena, inondik ere.

Edozelan, oso esanguratsu deritzogu Tomas Trujillo dominikarrak aholkatzen duenari, izan ere ezinbesteko jotzen du predikariak liburu asko izatea eta asko irakurtzea eta oso zerrenda interesgarria eskaintzen dio (36), hain zuzen ere Axularren iturri-aipamenetatik aurkitu dugun hurbilena. Zer esanik ez dago, Axularrek darabiltzan iturri eta aipamen sorta handi batek badu horretan bere tokia.

Aipamenen artean, eta Sarako erretoreak liburuan adierazten duenari jarraitu nahirik edo (testuok “Escritura saindutik, Eliçaco Doctoretaric eta liburu debocinozcoetaric” atereak direna alegia), Lafittek sailkapen moduko bat ar-

(32) Izan ere, S. Agustinen obren erreferentziak egitean 10. tomo baten aipamena lau bat aldiz egiten du, tomo horretan obra hau edo bestea dagoela adierazteko. Hiponakoaren obrak, beraz, gutxienez 10 tomatako bilduma batean zeuden. J. Krisostomorenak 7 tomatan gutxienez. S. Gregoriorenak 7 tomatan; Suriorenak 10 tomatan (10.a aipatzen baita). S. Basiliorenak ordea 25 tomatan. S. Ambrosiorenak 5 bat tomatan. Ikusten denez, aipatu sei autore hauen lanak bakarrik batuko bagenitu, tomo gehiegi aterako litzaziguke garai hartan pertsona bakar baten etxean izateko: 64 tomo. Eta aipatzeke ditugu oraindik beste askoren obrak.

(33) Eta Elizako Gurasoen artean aholkatuenetarikoa, ezbairik gabe: “De entre los padres de la Iglesia, quien mas debe leerse es San Crisóstomo, por ser elocuentísimo, y tan acomodado á los oídos del pueblos” (Granada, *Retórica*, 513 b).

(34) Handik urte batzuetara, 1636an hain zuzen, obra osatzeko falta ziren azken 6 tomoak argitaratuko zituzten Morel eta Cramoisy-k.

(35) Bestalde, erreferentzia hori zuzena dela ziurtatu beharko litzateke, bestetan ikusi den bezala, zitekeena baitzen 7 zenbakia akatsa izatea.

(36) Trujillo, *Thesauri concionatorum libri septem*, Barcelona 1579 (Cfr. Olmedo 1960, cxii-cxii).

gitaratu zuen, nahiz eta ez beti ongi neurtua aipamenen maiztasun eta kopuruari dagokionez (37).

Aipamen biblikoen atalean bezalatsu, “patristiko”-tzat edo hartu ditugun hauetan Axularrek jatorrizkoak edota bestelako iturriak erabili izan zuen finkatzen hasteko zailtasunak handiak dira zeharo, ez baita hori jakiteko arau edo era zehatzik.

Horrezaz gainera, metodologikoki zailtasunak areagotu egin ohi dira, gu-rean bezala, testua bakarra denean: “Avec pour base un seul texte, il est quasi impossible de présumer l’utilisation d’une source intermédiaire” (Reu 1993, 334).

Edozein modutan, honako honetan ere bada hainbat iturri tartekoren hipotesia argitzeko faktorerik. Besteak beste, kontutan hartzekoak dira:

a) Liburuaren hasieran egileak berak egindako aitortpena, hots, “Escritura saindutik, Elizako Doktoretarik eta liburu debozinozkoetatik [...] bildua” dela adierazten duena. Horretan ez dago egilearen hitzaz zalantza egiteko motiburik, berak esan legez, hiru arloetakoak erabiltzen baititu Axularrek, eta beharbada gehiago hirugarren esparrukoak beste bietakoak baino.

b) Egileak espreski adierazi ez arren, argia da nolabaiteko testu menpekotasuna, besteak beste eta zenbait pasartetan bederen Granadaren obrarena dirudiena hain zuzen.

Garbi dago aipamen asko eta asko nonbaitetik (*silva* batetik?) hartuak direla. De Reu-k proposatzen duen irizpidea erabiliz, garbi dago zenbaitetan ezohiko aipamen pilaketak ere ematen direla Axularren obran (*Gero*, 353-354, 406, 474-477 or., etab.)

Baina, edonola ere, pilaketa horietan garbi asko ikusten da Axularrek ez zituela jatorrizko liburuak erabili, izan ere erreferentziaz aparte ez baita inolako arretarik antzematen esaten dena nork esan edota nori dagokion bereizteko.

Kasu bat baino ez aipatzeagatik, Juan Casianoren hitz bezala aurkezten dizkigunak ditugu: *Mulierem ignoro et virgo non sum* (ik. *Gero*, 369 or.). Casianok jasotako hitzok, izatez, S. Basiliorenak badira ere, bost aipamen elkarren ondoan ematean garbi asko susma daiteke Axularrek bostak hartu zituela puntu horretaz (haragiaren bekatuan obratzeko gogo hutsaz, alegia) ziharduen *silva*,

(37) Lafittek Elizako Doktoleen artean hamar aurkitu zituen liburuan barrena. Haren ustez, erabilienak honako hauek izan ziren hurrenez hurren: San Juan Crisostomo, San Agustin (“en ses Confessions”) eta San Thomas Akinokoa. Horiezaz gain, gutxiagotan erabiliak honako hauek: San Jeronimo, San Gregorio, San Ambrosio, San Basilio, San Isidoro, San Bernardo, San Pedro Damians. Idazle eklesiastiko direlakoan artean hauek aurkitu omen zituen: sainduak (San Zipriano eta San Klimaco), teologoak [Hugo de San Victor, Soto eta “Navarrus, oncle de saint François-Xavier”]; bestelakoak (Suri hagiografoa. Casiano diakonoa eta Ludolphe le Saxon) (ik. Lafitte 1943, 38).

collectanea, loci, addenda edo antzeko batetik, eta ez testuingurua argi eta garbi erakusten duen Casianoren obra originaletik.

Jakina, San Basiliorenak izanda (eta hain ezagunak gainera; ikus bestela, S. Frantziskoo Saleskoaren *Filotea* bera —1609—, non luze aipatua agertzen baita eskuen artean dugun Casianoren hau), gero Axularrek S. Basilioren obrak aipatzen dituenean (orduan ere aurkitzeko zailak) zilegizko dirudi irakurriak izango ote zituen galdetzeak.

Areago, Axularrek *Gero*-n egiten dituen Casianoren hiru aipamenak hain zehatz erreferentziatuta egon arren (“lib. 6, cap. 19”, “lib. 18 cap. 14.” eta “lib. 10 cap. 8”), ez da ikusten obraren erabilpen aztarna argirik, izan ere oso erabilia izan baitzen Casianoren obra XVI eta XVII. mendeetako aszetikako autoreen artean. Adibide gisa, eta S. Basilioren aipatu hitzez gainera, Axularrek 23. orrialdean dakarren *exemplum*-aren pareko bat Granadaren *Memorial*-ean ere agertzen da, nahiz eta erreferentzia desberdinarekin (10 lib., 24. kap.):

“Casiano escribe de aquellos padres del yermo, que tenían por tan importante cosa esta [alferkeriatan ez egotea], para perseverar en la observancia de la virtud y religión, que cuando algún monje vivía tan apartado de la compañía de los hombres que no le podía prestar para nada su trabajo, no por esto dejaba de trabajar, y al cabo del año pegaba fuego á sus trabajos, para desembarazar la celda, y comenzaba de nuevo a trabajar” (*Memorial*, 273 or.).

Erabilera handikoa da baita ere hirugarren aipamena, hots, *Mens otiosa nihil aliud novit nisi de escis atque ventre*.

Granadak bere *Silva* delakoan honela eskainiko dio jaso nahi duenari (38): *Mens otiosa nihil aliud cogitare novit, quam de escis, atque ventre* (355 or.; azpimarra gurea da). Garbi dago Axularren bertsioan galdutako *cogitare* hura egilearen buruan eta euskarazko bertsioan ez dela inolaz ere galdu: “Alferraren gogoetac, eta solhasac, ian-edanaz, eta sabelaz dira, eztu bertecetan pentsatcen ere” (*Gero*, 380 or.)

Aipatu berri dugun tarteko iturrien hipotesia areagoturik agertzen da beste faktore batzuk gogoan izanez gero. Garrantzitsuenak baino ez ekartzearren, liburuen barrena gehien agertzen diren saildunen aipamenen lekukotasunaz, hots, San Agustinen eta Krisostomoarenaz baliatuz azalduko ditugu.

Ez San Agustín bezainbeste, baina bai berrogeita hamabost aldiz aipatua den San Joan Krisostomoaren lekukotasunari interesgarri deritzogu arazoak argitzen hasteko. Eta Krisostomoaren aipamenak ekarri nahi ditugu hona erregulartasun falta agertzen dutelako. Izan ere, liburu beretatik edoski duen autore baten aldetik espero dena, jasotzen duen gutzia modu ahalik erregularren ema-

(38) Granadak ematen duen erreferentzia hau da: “Cassia. lib. 10. de Spiritu accidiaie”, Axularrek, aldiz, “lib. 10 cap. 8”. Horrelako erreferentzia diferenteak eta testuan antzematen diren aldaketak direla medio, badirudi baztertu egin daitekeela Granadaren *Silva* hau Axularrek erabiltako liburuen artean.

tea bide da, hau da, formula tinkoen bitartez. Axularrek, aldiz, “urrezko aho-duna” delakoaren homiliak aipatzean era desberdinetan egiten du (39). Besteak beste, maizen agertzen direnak “homil.” (272 or.), “hom.” (50 or.; 90 or., etab.), “ho.” (296 or.) bezalakoak ditugun arren, zenbaitetan honelako formulak ere erabiltzen dira liburuan: “serm.” (319 or.; 403 or.), “episto.” (296 or.) “conc.” (440 or.) / “concio” (424 or.; 437 or.). Azken hauek (Conc., concio) obra baten (Krisostomoaren obra guztiak jasotzen dituen, agian?) 2. tomoan bide dagoen “De Lazaro” izenekotik ateratakoetan bakarrik agertzen dira, eta ia jarraian emanak; bestalde, tomo beretik ateratako gainerakoak “hom.” bezala azalduko dira.

Guztiarekin ere, aipamenen tratamenduan askoz adierazgarriagoa da San Agustinen testuekin egindakoan ikusten dena. San Agustín Axularrek gehien aipatzen duen autorea da (84 aldiz erreferentziaturik agertzen baita), eta horregatik izan daiteke, hain zuzen, Axularren jokabide orokorraren erakusgarri.

Egia esan, aipamenen erkaketak ez digu garbi utzi Axularrek haren testuak zuzenean erabili zituenentz. Areago, sarri asko susmoak ditugu aipamenak ez ote diren beste obratetik jasoak izan, gehiegi baitira akatsak eta hutsuneak, eta ez bakarrik testuen alboan jarritako erreferentziei dagokienez; aipamenetako testuetan ematen diren aldaketek berek (lexikoa, hiperbatonak, etab.) bestelako susmoak sortarazten dituzte. Eta ez da bakarra San Agustinen *De Disciplina Christiana* latinezko liburua aipatzen duenean honela ematea: “August de disciplina Christiana *libro unico*” (*Gero*, 216; letrakera etzana gurea da).

Kasu honetan, zalantzarik gabe, Axularren iturria ez da San Agustinen jatorrizko obra izan. Aipamena gatzeleraz idatzitako liburu batetik jaso bide da.

Gainerakoan, hona hemen aipamenetan ematen diren bestelako alde eta desberdintasunen adibide zenbait:

- “fratres charissimi”, “sed tantum conscientiae puritas” (*Gero*, 439-440)
- “fratres dilectissimi”, “sed conscientiae puritas” (Migne XL, 1252 zut.).
- “Nec ira consilii est repletus capax” (*Gero*, 302)
- “Nec ira repletus, consilii potest esse capax” (Migne XL. tom., 1251 zut.).
- “vos esse video” (*Gero*, 381)
- “vos esse cognovi” (Migne XL. tom., 1264 zut.).
- “manifeste”, “consumatum” (*Gero*, 125)
- “manifestissime”, Ø (Migne XL. tom., 1036 zut.).
- “compleverit”, “completo”, etab. (*Gero*, 112)
- “repleverit”, “consummato”, etab. (Migne XL. tom., 1035 zut.).

Batzuetan itzuli (edo moldatu) egiten du urdazubiarrak jatorrizko aipamenean egon arren berak latinez ematen ez duena:

(39) Ez ditugu aipatuko “hom.”-en akats diren hasierako 40 orrialdeetako “tom.” guztiak.

— “sicut venantium, aucupantium, piscantium” ekartzen du (*Gero*, 488), ondoren datorren “vindemiantium, negotiantium, *ludo aliquo sese oblectantium*” (Migne XL. tom., 448 zut.) (azpimarrak gureak dira) aipatu gabe uzten duelarik; hori bai, itzulpen-moldaketan honela dio: “ihiztariak, arranzaleak, *pi-lotariak, dantzariak*” (*Gero*, 488) (azpimarrak gureak dira).

— “Quo exemplo manifeste instruimur” (*Gero*, 125) dio Axularren aipamenak, San Agustinen testuak honela dioenean: “Quo exemplo manifestissime instruimur et docemur” (Migne XL. tom., 1036 zut.). Axularren itzulpenak ez du ahaztuko “docemur” delakoa: “Exemplo hunetzaz emaiten zaiku aditzera, eta erakusten klarki...” (*Gero*, 125).

Bestalde, anabasa handia dago erreferentziak ematerakoan. Horren adierazgarri gisa, liburu bereko adibideak ekar litezke hona. Horietatik, batzuetan sermoi-zenbakia eta guzti eskaintzen da: “ad fratres in eremo. serm. 17. T. 10” (*Gero*, 381), “serm 17 ad fratres in eremo. tom 10” (202 or.); bestetan lakoniko samarrak dira informazioak: “ad fratres in Eremo” (*Gero*, 302 or.). Oker emanda daudenak ere badira: “ad fratres in eremo. serm. T. 10” dio (439-440 or.), baina izatez erreferentziak “10. sermoia” esan beharko luke.

Gogoratu behar da bost baino ez direla Axularrek *Ad Fratres in Eremo* liburitik hartutakoak (edo erreferentziatuak, nahi bada). Hain kopuru txikirako salbuespen kasuistika zabalegia lirudike zalantzarik gabe (40).

Bestalde, erreferentzietarako S. Agustinen *De vera et falsa poenitentia* erabiltzen du maizkara; alabaina, ez du ematen Granadarenean horrenbeste aipamen aurkitzen denik, nahiz eta zenbaitetan azken honen testutik atereak diruditen aurre-atzeko pasarte askok (ik. *Gero*, 183 or.). Aurrekoetan bezalatsu, hemen ere urdazubiarrak beste iturriren bat(zuk) erabili bide z(it)uen horretarako, aszetika agustindarrean garatutako iturriak edonola ere (inoiz S. Agustinen liburua bera barne). Hori baino ez lukete adieraziko testu kidetasun zenbaitek, hala nola Axularrek 208-209 orrialdeetan San Agustinen bailitzen ematen duen testukoak (41).

Aipameneren artean bada nolabaiteko aztarnarik ere ematen duenik, nahiz eta guk asmatu ez dugun. Hauxe da, esate baterako, honako honen kasua: “August. lib. 3. contra Perili. donatistae. Luter. T. 7.” (444 or.). Argi dago aipamen bakar bati dagozkiola hitz horiek. Halere, “Luter.” delako horrek ez du zentzurik San Agustinen liburu baten izenburuan. Arrazoia erreferentzia jaso den

(40) Hori guztiari erantsi beharko litzaioke ondo erreferentziazatutako aipamen batean (381 orrialdekoan hain zuzen) testuak baduela alderik Migne-k ematen duenarekin erkatuz gero (*Patrologia*, XL. tom., 1264 zut.). San Agustinen testuan “vigilate, et nolite deficere” tartekatua izateaz gainera, bukaerako aditza ez da “video”, Axularrenean bezala, “cognovi” baizik.

(41) Granadaren pasarteak objektiboago edo utziko luke testurazten diren hitzen egiletzaren arazoa: “Sant Ambrosio también en el libro de la penitencia (aunque otros atribuyen este dicho al mesmo Sant Agustín) trata copiosamente esta materia...” (Granada, *Gula*, 96a).

lekuan egon liteke, agian bi aipamen desberdinei zegozkien erreferentzia desberdinak zirelako.

Nolanahi ere den, eta ondorio gisara, zinez pentsa daiteke Axularrek ere florilegio edo testu hautatuen bilduma moduko liburuen laguntza izan zuela *Gero*-n egin zituen aipamen erlijioso gehienetarako. Ahaztu gabe, jakina, presakuntza eskolastikoa jaso zuten predikari eta apaizen artean, beraiek egin bildumak eta testu-hautaketez betetako karpetak erabiltzeko ohitura. Ikertzailearen erronka bat, beraz, horiek guztiak identifikatzen ahalegintzean letzake.

BIBLIOGRAFIA

AXULAR: *Guero*, Bordele, 1643 (faksimila: Bilbo, Euskaltzaindia, 1988).

Biblia Sacra iuxta Vulgatam Clementinam, Biblioteca de Autores Cristianos, Matriti, 1959.

Biblia Saindua, Duvoisin kapitainak latinezko Bulgatetik itzulia, Londres (Edizio faksimila: Bilbao, Editorial La Gran Enciclopedia Vasca, 1972, 3 tom.).

GRANADA, Luis de: *Retórica Eclesiástica o de la manera de predicar*, in *Obras del V.P.M. Fray Luis de Granada*, III, Madrid, Imprenta de la Publicidad (BAE XI), 1945, 488-642 or.

—: *Guía de Pecadores*, in *Obras del V.P.M. Fray Luis de Granada*, I, Madrid, Imprenta de la Publicidad (BAE VI), 1944, 1-470 or.

—: *Memorial de la Vida Cristiana*, in *Obras del V.P.M. Fray Luis de Granada*, II, Madrid, Imprenta de la Publicidad (BAE VIII), 1945, 203-411 or.

—: *Collectanea Moralis Philosophiae, in tres tomos distributa: quorum primus selectissimas sententias ex omnibus Senecae operibus, Secundus ex moralibus operibus Plutarchi, Tertius clarrissimorum principum & philosophorum insigniora apophthegmata ... complectitur.* Olisippone, 1571.

Index librorum prohibitorum et expurgatorum (...) Madriti, Ludovicum Sanchez, 1612.

Patrología Latina, Migne-ren edizioa CD-Rom formatoan, CETEDOC, 1994.

TERRONES DEL CAÑO, Fco.: *Instrucción de Predicadores*, Granada, 1617, [orain: Olmedo (ed.)1960, Madrid, Espasa-Calpe].

* * *

ALTUNA, Patxi, 1987: "Duvoisinen eskuizkribu argitaragabea", *FLV* 49, 65-95.

BATAILLON, Marcel, 1979: *Erasmus y España*, Madrid, FCE.

CURTIUS, Ernst Robert, 1976: *Literatura europea y Edad Media latina*, 1 eta 2, Madrid, F.C.E.

- DOLBEAU, F., 1986: "Ratheriana III. Notes sur la culture patristique de Rathier", *Sacris Eruditi* 29, 155.
- ETXEBERRIA, P., 1973: "Axular-ekin ikasle", *Euskera* XVIII, 75-118.
- HERRERO SALGADO, Félix, 1993a: "La oratoria sagrada en el siglo XVII: tradición e innovaciones" in García Martín, M. (ed.): 1993, 501-508.
- , 1993b: "La *Rhetorica ecclesiastica* de fray Luis de Granada y las retóricas cristianas del Siglo de Oro", in A.A.: 1993, 265-302.
- LACOMBE, George, 1943: "Varia sur Axular et son livre", in A.A.: *Axular 1643-1943 (Troisième Centenaire du Guero)*, 19-2; eta *Gure Herria*, 1956, XXVIII-6, 365-370.
- LAFITTE, P., 1943: "Les citations d'Axular", in A.A.: *Axular 1643-1943 (Troisième Centenaire du Guero)*, 38-39.
- LONGÈRE, J., 1983, *La prédication médiévale*, Paris.
- MITXELENA, Koldo, 1981: "Euskal Literaturaren kondairarako oinarriak" in A.A.: *Euskal Linguistika eta Literatura: bide berriak*. Bilbo: Deustuko Unibertsitateko Argitarazioak.
- MITXELENA MTZ. DE ILARDUYA, Itziar, 1977: "Axularren titulua", *FLV* 25, 57-68.
- , 1981: "La literatura religiosa labortana del siglo XVII", *Muga* 17, 62-74.
- OLMEDO, Félix G., 1960: "Prólogo", in Terrones del Caño: *Instrucción de Predicadores*, Madrid, Espasa-Calpe, IX-CLVI or.
- PÉREZ GOYENA, A., 1919: "Los grandes teólogos mercedarios", *Razón y Fe*, 54, 28-41.
- REU, Martine de, 1993: "Divers chemins pour étudier un sermon", in Hammesse, J. & Hermand, X. (ed.): *De l'homélie au sermon. Histoire de la prédication médiévale*, Louvaine-la Neuve, Université Catholique, 331-340.
- SALABERRI, P., 1998: "Aipamen klasikoak Axularren Gero liburuan", *Euskera* 43, 231-252.
- TELLECHEA, J.I., 1993: "Aprobación por el Concilio de Trento de la obra de fray Luis de Granada (1 diciembre 1563)", A.A.: *Fray Luis de Granada. Su obra y su tiempo*, Granada,...301-319.
- VILLASANTE, Luis, 1972: *Axular: Mendea, Gizona, Liburua*, Ed. Franciscana Aranzazu, Oñati.